Läinud aastasaja viimasel veerandil ja käesoleva alul asutati Tartus ka rida era-keskkoole, milledest mõned Eesti haridusloos suure tähtsusega. 1875. a. pandi saksa ringkondade poolt käima era-keskkool poeglastele („Volcki kool", hiljemini „Kollmanni", lõpuks „Zeddelmanni kool"). Kõrge õpperaha ja koolis valitseva saksameelsuse tõttu olid selle õpilased harilikult rõhuvas enamuses saksa rahvusest. 1883. a. avas samalaadilise kooli Hugo Treffner, kelle nimelise eragümnaasiumina see on olnud mitme aastakümne jooksul tähtsaks teguriks eesti haridusloos koolis valitseva vabama vaimu tõttu ja hariduse saamise võimaldamisega neile, kes mitmesuguseil põhjusil ei pääsnud kroonukooli, samuti ka eesti rahvusest õpilaste rohkusega, kes siit said tõuget rahvusliku iseteadvuse arendamiseks. Kuna kool 1891. a. peale oma kasvandikke saadab küpsuseksamile kroonukoolide juurde, saab ta 1907. a. kroonukooli õigused. Muutunud oludes jätkab Hugo Treffneri asutatud keskkool praegugi oma tegevust endise vene Aleksander I nimelise gümnaasiumi asemel. — Eriti silmapaistval kohal eesti uuemas haridusloos on 1906. a. asutatud Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasium.

Omades küll rohkel arvul keskkoole, polnud Tartu aga alghariduse poolest käesoleva aastasaja alul veel kaugeltki rahuldavas olukorras. Eriti raske oli kehvemate rahvakihtide seisukord. Kuna kallimaisse koolidesse saatmine ainelise kitsikuse pärast tihti oli hoopis võimata, olid aga odavamad, peaasjalikult kirikukoolid iga aasta niivõrt täis, et suur hulk lapsi pidi uste taha jääma. Linna-omavalitsus omalt poolt oli aga selle pahe kõrvaldamiseks väga visa teotsema. Kuivõrt puudulikud olid alghariduse olud Tartus veel käesolevagi aastasaja teise kümne alul, selle kohta esitavad muu seas kujuka pildi ka 18. I. 1911. a. toimepandud üleriikliku ankeedi andmed. Algkoolide koguarv ulatus nende järele 25-ni. Neist olid 2 üheklassilist kroonukooli, 1 seminari harjutuskool, 6 üheklassilist linna-algkooli, 2 üheklassilist kirikukooli, 3 kaheklassilist era-algkooli, 9 üheklassilist era-algkooli ja 2 luteri usu kirikukooli. Üldhariduslikkude ainete õpetajaid neis oli 32 meest ja 45 naist. Õpilasi oli 1157 poeg- ja 1409 tütarlast. Ruumide puudusel ei saadud kooli astuda soovijaist vastu võtta 101 poeg- ja 124 tütarlast. Rahvuse (kodukeele) poolest jagunesid õpilased haridusministeeriumi alla käivais algkooles järgmiselt: eestlasi 1017 poeg- ja 1223 tütarlast, sakslasi — 53 poeg- ja 71 tütarlast, venelasi — 36 poeg- ja 46 tütarlast. Õppimine oli kõigis koolides maksuline (ühe kooli kohta puuduvad andmed) ja õpperaha moodustas üle 40% koolide sissetulekute üldsummast. Viimane oli 1910. a. 46 670 rubla, õpperahast saadi 18 691 rbl. Linn omalt poolt kulutas alghariduse peale 17 105 rbl., sellest 13 805 rbl. kuue algkooli ja 3300 rbl. erakoolide peale. Riiklikest summadest kulutati Tartu algkoolide peale 6 600 rbl. Nagu ka neist arvudest selgub, oli eesti opositsioonil küllalt põhjust nuriseda, et hariduse andmine on vaesemail vanemail raske ja kulukas, linn aga omalt poolt ei ole selle kergendamiseks vajalisel määral abiks.

Hoolimata neist puudusist kohalikus hariduselus jääb Tartu Vene aja lõpuni kogu Läänemeremaade vaimliseks keskuseks oma ülikooliga ja eesti rahvuskultuurilise arenemise agaraks teejuhiks oma rohkearvuliste ettevõtetega sel alal. — Ülikool ei etenda XIX aastasaja viimasel kolmandikul ja käesoleva alul linna kultuurilise ilme kujundamisel [ja samuti ka Läänemeremaade kultuuriloos küll enam säärast keskuslikku osa, nagu varemini, kuid ometi on tema tähtsus suur. — Professor- ja üliõpilaskonna seltskondlik elu ja akadeemiliste kodanikkude suhtumine linna kodanikkonda arenes ka peale 1865. a. ülikooli põhikirja maksmapanekut

Tartu, lk. 165